

ESKİ ANADOLU TARİHİNDE FRİGLER VE ÇÖZÜM BEKLEYEN BAZI SORUNLAR

*Phrygians in Ancient Anatolian History and Some Problems Awaiting
Solution*

Ekrem MEMİŞ

Prof. Dr. Sinop Üniversitesi, Türkiye
e-mail: ememis@sinop.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-5283-518X

Near East Historical Review

12/1, January / Ocak 2022
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 20.21.2021
Accepted Date - Kabul Tarihi : 26.01.2022
Pages - Sayfa : 1 - 14

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.57366>

Citation - Atıf : Ekrem Memiş, “Eski Anadolu Tarihinde Frigler Ve Çözüm Bekleyen Bazı Sorunlar”, *Near East Historical Review*, 12/1, January, 2022, pp. 1 – 14.

ESKİ ANADOLU TARİHİNDE FRİGLER VE ÇÖZÜM BEKLEYEN BAZI SORUNLAR

*Phrygians in Ancient Anatolian History and Some Problems Awaiting
Solution*

Ekrem MEMİŞ

Prof. Dr. Sinop Üniversitesi, Türkiye
e-mail: ememis@sinop.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-5283-518X

Öz

Bilindiği üzere Frigler, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Anadolu'ya yerleşen ve devlet kuran önemli bir halk grubudur. Ancak unutmamak gerekir ki Frigler'in Anadolu'ya ilk girişleri Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından önceye rastlar. Gerçekten, MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısında cereyan eden ve tarihte ilk kez Doğu ve Batı dünyalarını karşı karşıya getiren Troya Savaşları'nda Frigler, Troyalılar'ın önemli müttefiklerinden bir olarak görünürler ve onlar Batı dünyasını temsil eden Akalar'a karşı canla başla savaşmışlardır. Homeros'a mal edilen İlyada adlı destanda, söz konusu mücadele, bütün ayrıntılarıyla gözler önüne serilmektedir. Ancak adı geçen destandan öğrenildiğine göre Frig-Troya ittifakının geçmişi Troya Savaşları'ndan da önceye gitmektedir.

Bazı bilim insanları, Frigler'in MÖ 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında olmak üzere iki aşamada cereyan eden ve büyük yıkımlara neden olan Ege Göçleri'ne iştirak ettiklerini ve Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasında payları olduğunu savunurlarken, bir kısım tarihçiler de Mısır kaynaklarında adları geçmediği için, Frigler'in Ege Göçleri içerisinde yer almadıklarını öne sürerler. Üçüncü görüşe göre ise Frigler, Anadolu'ya MÖ 8. yüzyılda vuku bulan Trak Göçleri ile ayak basmışlardır. Bütün bunlar bir yana, Asur kaynaklarında isimleri zikredilen Muşkiler'in Friglerle aynı kavim olup olmadıkları sorunu da bilim insanlarının kafasını meşgul etmektedir.

Biz bu çalışmamızda, Frigler'in Anadolu'ya ne zaman ve nereden geldiklerini, nerelere yerleştiklerini, nasıl devlet haline geldiklerini, Anadolu medeniyetine ne gibi katkılarda bulunduklarını yazılı ve arkeolojik kaynakların ışığında gözler önüne sermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Frigler, Troyalılar, Hititler, Ege

Abstract

As it is known, the Phrygians are an important group of people who settled in Anatolia and established a state after the collapse of the Hittite Empire. But it should not be forgotten that the first entry of the Phrygians into Anatolia coincides with the collapse of the Hittite Empire. Indeed, in the Trojan wars, which took place in the second half of the 13th century BC and brought the East and West worlds face to face for the first time in history, the Phrygians appear as one of the important allies of the Trojans and they fought fiercely against the Achaeans who represented the Western world. In the epic called Iliad, which is attributed to Homer, the struggle in question is revealed in all its details. However, as it is learned from the aforementioned epic, the history of the Phrygian-Troy alliance goes back even before the Trojan wars.

Some scientists say that the Phrygians participated in the Sea Peoples Migration, which took place in two stages, in the late of the 13th century and the beginning of the 12th century BC, causing great destruction and their share in the collapse of the Hittite Empire, some historians argue that the Phrygians were not included in the Sea Peoples Migration because their names were not mentioned in Egyptian sources. According to the third view, the Phrygians set foot in Anatolia with the Thracian Migrations that took place in the 8th century BC. Apart from all this, the question of whether the Mushkians, whose names are mentioned in Assyrian sources, are the same tribe with the Phrygians, also occupies the minds of scientists.

In this study, we reveal when and where the Phrygians came to Anatolia, where they settled, how they became a state, and how they contributed to Anatolian civilization in the light of written and archaeological sources we will try to lay it out.

Keywords: Phrygians, Trojans, Hittites, Sea Peoples Migration, Phrygians Migration.

Göçleri, Frig Göçleri.

Giriş

Bilindiği üzere Frigler, MÖ 1. Binyıl Anadolu'sunun önde gelen siyasi güçlerinden biri olarak karşımıza çıkarlar. Anlaşıldığı kadarıyla onlar, Orta Anadolu ile İç Batı Anadolu topraklarının önemli bir kısmını denetimleri altına almışlar ve Ege Göçleri sonunda yıkılan Hitit İmparatorluğu'nun bıraktığı siyasal boşluğun, hiç değilse bir kısmını doldurmaya çalışmışlardır.

Başta Asur çivi yazılı vesikaları olmak üzere, Geç Hitit Dönemi kitabeleri, Urartu vesikaları ve Klasik Yunan müellifleri, Frigler hakkında önemli bilgiler vermektedirler.¹ Ayrıca, Frigler'in başkenti olduğu sanılan Gordion başta olmak üzere, Frigler'in yerleştiği coğrafyada yer alan pek çok yerleşim merkezinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılarda da yazılı belgelerin vermiş olduğu bilgileri destekleyecek materyaller ele geçirilmiştir. Fakat özellikle altını çizmemiz gereken husus şudur ki, henüz Frigler'e ait bir devlet arşivi bulunamamıştır. Frig coğrafyasında yer alan ve Frigler'e ait olduğu sanılan abideler üzerindeki kitabeler ise tam anlamıyla çözülememiştir. Dolayısıyla Friglere ilişkin olarak aktarılan tüm bilgilerin, onlarla temasa gelen kavimlerin tek taraflı görüş ve kanaatleri olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Ancak her şeye rağmen, bu bölük pörçük bilgilerden bir bütün oluşturmaya ve Frigler'in tarihini ana hatlarıyla da olsa gözler önüne sermeye çalışacağız.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Frigler'in Anadolu'ya ne zaman geldikleri tartışma konusudur. Ancak kesin olan şudur ki, Frigler MÖ 9. yüzyılda Gordion merkez olmak üzere, Orta Anadolu'da Ankara, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy, Konya; batıda Afyon, Eskişehir, Kütahya ve Manisa'ya kadar uzanan topraklar üzerinde yerleşmişlerdir.²

Prof. Dr. Nezahat Baydur, Frigler'in ancak MÖ 8. yüzyılda gerçek anlamda bir krallık haline gelmiş oldukları görüşündedir.³ Bu görüşe biz de katılıyoruz. Çünkü Asur kaynaklarında, MÖ 8. yüzyıldan itibaren Friglerle aynı kavim oldukları kabul edilen Muşkilerden sık sık söz edilmektedir.⁴ Friglerle Muşkiler gerçekten aynı kavim miydi ya da MÖ 2. Binyılda Karadeniz Bölgesi'nde kabileler halinde yaşadıkları ve Hititleri sürekli olarak zor durumlara soktukları belirtilen Gaşkalar'ın, Muşkilerle herhangi bir bağlantısı var mıydı? İlerleyen sayfalarda bu soruların cevaplarını vermeye çalışacağız. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, Asur kaynakları ne derlerse desinler, Klasik Yunan müellifleri, MÖ 13. yüzyıldan itibaren Frigler'in Batı Anadolu'da bulunduklarını ifade etmektedirler.⁵ Örneğin Homeros'un İlyada adlı destanından anlaşıldığına göre, Troya kralı Priamos zamanında (MÖ 13. yüzyılın ortaları) Frigler, Batı Anadolu'da bulunuyorlardı.⁶

Priamos, Troya Savaşları sırasında Troya tahtında oturan kraldı. Troya Savaşları'nın cereyan ettiği sıralarda (MÖ ca. 1240-1230), Hitit İmparatorluğu henüz ayakta idi ve Hitit tahtında da muhtemelen IV. Tuthalya (MÖ 1250-1220) oturuyordu. IV. Tuthalya dönemi, Hitit İmparatorluğu'nun en geniş sınırlara sahip olduğu ama aynı zamanda çöküşün de başladığı bir zaman dilimidir. Çünkü adı geçen kral zamanında Hitit-Asur ilişkileri bozulmuş ve Asur Devleti

¹ Ekrem Memiş, "Frig Göçlerinin Zamanı Üzerine Bazı Öneriler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(3), 2020, s. 1917.

² Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 191.

³ Nezahat Baydur, *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970, s. 71.

⁴ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s. 150.

⁵ Ekrem Memiş, *a. g. e.*, s. 192.

⁶ Homeros, *İlyada* (Çev. Azra Erhat-A. Kadir), Sander Yayınları, İstanbul 1975, II, 184.

hem Hititler hem de Hititlere bağlı Kuzey Suriye beylikleri için büyük bir tehdit oluşturmaya başlamıştı.⁷

Diğer taraftan IV. Tuthalya, saltanatının ilk yıllarında, babası III. Hattuşili tarafından Tarhuntaşşa (Dattaşa) tahtına oturtulan kuzeni Kurunta ile de yeni bir antlaşma yapmış⁸, onu da kendisi gibi “Büyük Kral” olarak tanımıştı.⁹ Böylece Hitit İmparatorluğu, resmi olarak da ikiye ayrılmıştı. Fakat Kuzey Suriye şehirlerini kontrolü altında tutan Karkamış Krallığı da çoğu zaman bağımsız hareket ettiği ve çok geniş yetkilerle donatıldığı için imparatorluk toprakları üzerinde üçüncü büyük gücü oluşturmuyordu. Dolayısıyla Hitit İmparatorluğu, daha IV. Tuthalya’nın sağlığında fiilen üçe ayrılmış görünüyordu.¹⁰

Demek oluyor ki IV. Tuthalya’nın iktidarı döneminde Hitit İmparatorluğu eski gücünden çok şeyler kaybetmişti. Üstelik Batı Anadolu’da II. Tuthalya devrinden beri varlığı bilinen ve bu bölgedeki vasal devletleri Hititlere karşı sürekli kışkırtan Ahhiyava Krallığı da iyice güçlenmiş, böylece Batı Anadolu’daki Hitit egemenliği de kâğıt üzerinde kalmıştı.¹¹ İşte, tarihte Doğu ve Batı dünyalarını ilk kez karşı karşıya getiren ve tarafımızdan “Eskiçağın Birinci Dünya Savaşı” olarak isimlendirilen meşhur Troya Savaşları, bu sırada cereyan etmişti.¹²

1. Eski Anadolu Tarihinde Frigler

Frigler’in Anadolu’ya ilk girişleri, Hitit İmparatorluğu’nun yıkılmasından önceye rastlar. Gerçekten, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, dünya tarihinin ilk “Boğazlar Savaşı” olarak kabul edilen ve tarihte ilk kez Doğu ve Batı dünyalarını karşı karşıya getiren Troya Savaşları’nda Frigler, Troyalılar’ın yanında ve onların önde gelen müttefiklerinden biri olarak görünürler.¹³

Fakat Homeros’un İlyadası’nda, Frig-Troya ittifakının daha da eskiye gittiğine ilişkin bir öyküden söz edilmektedir. Bu öyküye göre, Troya kralı Priamos, Sangarios nehri kıyısında Amazonlara karşı verilen bir muharebede Frigya’nın önderleri olan Otreus ve Mygdon’un müttefikleri sıfatıyla canla başla savaşmıştı.¹⁴ Gerçekten, söz konusu destanda, Amazonlara karşı verilen savaştan söz eden dizeler şöyledir:

“Eskiden bağlık bahçelik, Frigya’ya gitmişim,
Atları dört nal giden bir sürü Frigyalı görmüştüm.
Otreus’un, tanrıya benzer Mygdon’un halkı,
Ordular yayılmıştı Sakarya’nın batı kıyılarına,
Amazonlar gelmişti hani, erkek gibi, işte o gün,
Aralarına savaş ortağı almışlardı beni,
Gözleri dört dönen Akalar kadar kalabalık değildiler.”¹⁵

⁷ Ekrem Memiş, *a. g. m.*, s. 1917.

⁸ Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta 1999, s. 107-109; Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti’nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2002, s. 93-106.

⁹ Stefano de Martino, *Hititler* (Çev. Erendiz Özbayoğlu), Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2006, s. 72.

¹⁰ Ekrem Memiş, *a. g. e.*, s. 135.

¹¹ Ekrem Memiş, *a. g. e.*, s. 135.

¹² Ekrem Memiş, *Troya ve Troyalılar*, Altınpost Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Konya 2009, s. 43-50.

¹³ Ekrem Memiş, *Troya ve Troyalılar*, Altınpost Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012, s. 114; L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, *Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 162.

¹⁴ Homeros, *İlyada*, II, 184.

¹⁵ Homeros, *a. g. e.*, II, 184-190.

Yukarıdaki dizelerden anlaşıldığına göre, Frig-Troya ittifakının, Amazonlara karşı Sakarya nehri kıyısında verdikleri savaş, muhtemelen Troya Savaşları'ndan önce vuku bulmuştu. Arkeolojik delillere göre, Troya Savaşları, MÖ 1240-1230 yılları arasında tarihlenmektedir. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen ve Amazonlara karşı yapıldığı özellikle vurgulanan mücadele, kesinlikle MÖ 1240'lardan önceye tarihlenmelidir.¹⁶ Buradan da anlaşılmaktadır ki, Frigler, Anadolu topraklarına ilk kez girdikleri zaman, Hitit İmparatorluğu henüz ayakta idi ve devletin başında da daha önce de ifade ettiğimiz gibi, muhtemelen IV. Tuthalya (MÖ 1250-1220) vardı.

Bu dizelerden ortaya çıkan başka bir gerçek de Anadolu'ya ilk kez giriş yapan ve Amazonlar karşısında Troyalılar'ın yardımına ihtiyaç duyan Frigler'in, sayısal olarak kalabalık olmamalarıdır. Ayrıca bu dizelerde onların at yetiştirme ve ata binme konusunda hünerli olduklarına dikkat çekilmektedir.

Homeros'a göre on yıl süren ve tarafımızdan "Eskiçağın Birinci Dünya Savaşı" olarak kabul edilen¹⁷ Troya Savaşları'ndan hemen sonra, Ege ve Akdeniz dünyasında bir kaynaşma hareketi görülecektir. Balkanlar üzerinden harekete geçen birtakım barbar kavimler, Ege ve Akdeniz adalarında yaşayan kavimleri de yanlarına alarak, büyük bir göç hareketi başlatacaklardır ki, Eskiçağ tarihinde bu büyük kavimler hareketine "Ege Göçleri" ya da "Deniz Kavimleri Göçü" adı verilir.¹⁸ Kıtık, açlık ve toprak yetmezliği gibi nedenlerle başlayan bu göç hareketi, bir bolluk memleketi olan Mısır kapılarında sona erecektir.¹⁹ Çünkü MÖ 13. yüzyılın sonlarında sadece Yunanistan ve Ege adalarında değil, Anadolu'da da büyük bir kıtlık felaketi yaşandığını, yazılı belgelerden öğreniyoruz. Hatta Hitit kralı II. Şuppiluliuma, Anadolu'da yaşanan kıtlık nedeniyle Mısır firavunu Merneptah'tan hububat yardımı istemiş, adı geçen firavun da gemiler dolusu zahireyi Hatti Ülkesi'ne yani Anadolu'ya göndermişti.²⁰

Demek oluyor ki, Anadolu, Yunanistan, Ege ve Akdeniz adalarında kıtlık felaketi yaşanırken, Mısır memleketinde böyle bir tehlike söz konusu değildi. İşte bu yüzden ki, Ege Göçleri'ne iştirak eden kavimlerin esas hedefi, bir bolluk memleketi olan Mısır'a ulaşmak olmuştur.²¹

¹⁶ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s. 147.

¹⁷ Ekrem Memiş, "Eskiçağ'ın Birinci Dünya Savaşı ile Yakınçağ'ın Birinci Dünya Savaşında Boğazlar'ın Oynadığı Rol ve Türkiye", *Askeri Tarih Bülteni*, 22, 1987, s. 94; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Konya 2009, s. 47; Ekrem Memiş, *Troya ve Troyalılar*, Altınpost Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012, s. 126; Ekrem Memiş, "Frig Göçlerinin Zamanı Üzerine Bazı Öneriler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(3), 2020, S. 1919.

¹⁸ Ege Göçleri hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 165-174; Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elazığ 2012, s. 87-101; Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971, s. 87-92; Füzüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1987, s. 125-126; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (Çev. Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001, s. 55-56; Joseph Morris, "The Origins of the Sea Peoples", *Florida State University Classics*, Florida 2006, s. 1-54; R. D. Barnett, "The Sea Peoples", *Cambridge Ancient History*, II/2, chp. XXX, 1975, s. 359-371; L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 106-109.

¹⁹ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s. 148.

²⁰ Michael C. Astour, "New Evidence on the Last Days of Ugarit", *American Journal of Archaeology*, 69(3), 1965, s. 255; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (Çev. Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001, s. 55; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 140.

²¹ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 148.

2. Ege Göçleri'nde Frigler

Eskiçağ tarihinin en büyük göç hareketlerinden biri olan ve İbrani Göçleri²², Arami Göçleri²³, Dor Göçleri²⁴, Aka Göçleri²⁵ ve Frig Göçleri²⁶ gibi birçok yeni göç hareketine de zemin hazırlayan Ege Göçleri, MÖ 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında olmak üzere, iki aşamada cereyan etmiştir. Ugarit ve Mısır vesikaları, bu göçler hakkında son derece ayrıntılı bilgiler aktarırlar. Ayrıca göçlerin cereyan ettiği coğrafyalarda yapılan arkeolojik kazılarda da MÖ 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarına ait tabakaların bu büyük göç hareketinin izlerini taşıdığı tespit edilmiştir.²⁷

Ancak ne gariptir ki, Ege Göçleri hakkında son derece ayrıntılı bilgiler aktaran Mısır ve Ugarit vesikalarının hiçbirinde Frigler'in adına rastlanmaz. Bu durumu dikkate alan bazı bilim insanları, Frigler'in Egeli kavimler tarafından gerçekleştirilen göç hareketine katılmadıklarını, çünkü eğer katılsalardı şu veya bu şekilde Mısır ve Ugarit vesikalarında mutlaka onlardan da bahsedilmesi gerektiğine dikkat çekerler. Hâlbuki bize göre, bu yaklaşım tarzı doğru değildir. Çünkü MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu topraklarında bulunduklarını Homeros destanları vasıtasıyla bildiğimiz Frigler, belki de Anadolu'da kendilerine yeni bir yurt buldukları için, daha doğuya yani bir bolluk memleketi olan Mısır'a gitme lüzumunu hissetmemişlerdi. Eğer onlar gerçekten Anadolu'da kendileri için yerleşecek alanlar buldularsa, Mısır ve Ugarit vesikalarında adlarının geçmemesine şaşırılmamak lazımdır. Mısır kapılarına kadar dayananlar, kendilerine yeni yurtlar arayan kavimlerdir.²⁸

Fakat Frigler'in tek bir göç dalgasıyla Anadolu'ya geldikleri de düşünülmemelidir. MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısında cereyan eden Troya Savaşları sırasında Troyalılar'ın müttefiklerinden biri olarak karşımıza çıkan Frigler, Hitit İmparatorluğu Ege Göçleri neticesinde yıkılınca, bu fırsatı değerlendirme yoluna gittiler ve daha büyük dalgalar halinde Makedonya'dan Anadolu'ya göç ettiler ve çok geçmeden Anadolu'da Hititler'in bıraktığı siyasi boşluğun hiç olmazsa bir bölümünü doldurmaya çalıştılar.²⁹

Bazı bilim insanları, Herodotos (VII. Kitap, 73) ve Strabon'un (XII. Kitap, 4) anlattıklarına dayanarak, Frigler'in MÖ 8. yüzyılda vuku bulan Trak Göçleri ile Anadolu'ya gelmiş olabilecekleri tezini savunurlar ki, bu tezin mantıklı bir tarafı yoktur. Ancak belki Trak

²² İbrani Göçleri hakkında bilgi edinmek için bkz: Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 121-135; Ekrem Memiş, "Ege Göçleri'nin Tetiklediği Diğer Göç Hareketlerine Kısa Bir Bakış", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(19), 2019, 152-154.

²³ Arami Göçleri hakkında bilgi edinmek için bkz: Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 135-142; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 177-178; Füzüzan Kınal, *a. g. e.*, s. 233; Ekrem Memiş, *a. g. m.*, s. 154-157; L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, s. 139-140; L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 109-112.

²⁴ Dor Göçleri hakkında bilgi edinmek için bkz: Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 142-146; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2019, s. 240-242; Ekrem Memiş, *a. g. m.*, s. 157-159; Arif Müfid Mansel, *a. g. e.*, s. 91-95; J. M. Cook, "The Dorian Invasion", *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, Vol. 8, s. 16-22.

²⁵ Aka Göçleri hakkında bilgi edinmek için bkz: Ekrem Memiş, *a. g. m.*, s. 157-159.

²⁶ Frig Göçleri hakkında bilgi edinmek için bkz: Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 146-156; Füzüzan Kınal, *a. g. e.*, s. 234; L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, *a. g. e.*, s. 162; Ekrem Memiş, *a. g. m.*, s. 159-160; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 178-179; Cemil Bülbül, "Eski Anadolu Tarihinde Frigler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(27), 2009, S. 79-95.

²⁷ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 230.

²⁸ Pınar Bülbül, *En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2010, s. 85.

²⁹ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 149, n. 134'te: "Hititler'in siyasi boşluğunu doldurmaya çalışanlar sadece Frigler değildir. Geç Hitit Beylikleri ve Urartu Devleti de bu siyasi boşluğu doldurma gayreti içerisinde olmuşlardır" denilmektedir.

Göçleri ile Anadolu'ya girenler, daha önceden buraya göç etmiş olan Frig kabileleriyle karışık kaynaşmış olabilirler.³⁰

3. Frig-Muşki Bağlantısı Üzerine Bazı Düşünceler

Bu arada, çivi yazılı Asur vesikalarında zikredilen Muşkiler'in "Frigler olabileceği" yolunda ileri sürülen görüşlere de kısaca temas etmek gerekir.

İlk kez Asur kralı I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1074) zamanına ait belgelerde zikredilen ve Halys (Kızılırmak) nehrinin doğusunda yaşadıkları belirtilen Muşkiler'in³¹, Frigler olduğu iddia edilmiştir.³² Çünkü MÖ 8. yüzyıl Asur kaynaklarında zikredilen Muşkili Mita³³ hakkında anlatılanlar ile Yunan kaynaklarında geçen Frig kralı Midas hakkında anlatılanlar, birbiriyle örtüşmektedir.³⁴ Ayrıca bu iki kralın egemenlik yılları da birbiriyle örtüşmektedir.³⁵ Ancak adı geçen bilim insanı, Midas ile Mita'nın köken itibarıyla Muşki mi yoksa Frig mi olduğu konusunda net bir bilgi vermemektedir.³⁶

Yukarıda ismi geçen Asur kralı I. Tiglat-Pileser, "5 kralın komuta ettiği 20 bin kişilik bir Muşki ordusunun Orta Anadolu'dan gelerek Meliddu (Malatya) yakınlarına kadar sokulduğunu ve onları mağlup ettiğini" anlatmaktadır.³⁷ II. Adad-Nirari (MÖ 911-890), II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884), II. Asumasirpal (MÖ. 884-859) isimli Asur kralları da annallerinde, Muşkiler'e karşı savaşıklarını dile getirmektedirler.³⁸

Asur İmparatorluk Devri'nin güçlü krallarından biri olan II. Sargon'un (MÖ 722-705) annallerinde de yukarıda ismi geçen Muşki kralı Mita'dan söz edilmektedir. Hugo Winckler, Asur metinlerinde ismi zikredilen Muşkili Mita'nın Yunan efsanelerindeki Frig kralı Midas ile aynı şahıs olduğu fikrini ortaya atmıştır.³⁹ Başka bir anlatımla, Mita-Midas eşitliğinin fikir babası, Hugo Winckler'dir. Yukarıda ismini zikrettiğimiz Machteld Johanna Mellink ve daha birçok bilim insanı ise, bu fikrin savunuculuğunu yapmışlardır.⁴⁰ Hâlbuki, D. G. Hogart, "Mita" kelimesinin, Hititler'in "Labarna'sı" veya Romalılar'ın "Sezar"ı gibi aslında şahıs ismi iken,

³⁰ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 150; Ekrem Memiş, "Frig Göçlerinin Zamanı Üzerine Bazı Öneriler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(3), 2020, s. 1921.

³¹ Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. I, New York 1968, s. 74, 93, 101; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı,, Bursa 2020, s. 179; L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 113; Recep Yıldırım, *Eskiçağda Anadolu*, İzmir 1996, s. 127; Füzuran Kınal, *a. g. e.*, s. 234; Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 150; L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abalı, *a. g. e.*, s. 162.

³² Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 150; Ekrem Memiş, *a. g. e.*, s. 179; Ekrem Memiş, *a. g. m.*, s. 1921; Ömer Çapar, "Homeros Destanlarında Anadolu Kavimleri", *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. 1, Ankara 1986, s. 342; R. D. Barnett, *a. g. e.*, s. 420; Füzuran Kınal, *a. g. e.*, s. 234; Recep Yıldırım, *a. g. e.*, s. 126; Veli Ünsal, "Urartu ve Frig Devletlerinin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 2018, s. 132.

³³ Archibald Henry Sayce, "Midas of Phrygia", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No:1, 1931, s. 135-138; Lynn E. Roller, "Midas and the Gordian Knot", *Classical Antiquity*, 3(2), 1984, s. 299-313; Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 150; Füzuran Kınal, *a. g. e.*, s. 234; L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, *a. g. e.*, s. 162; Ekrem Memiş, *a. g. e.*, s. 179.

³⁴ Füzuran Kınal, *a. g. e.*, s. 234; Ekrem Memiş, "Frig Göçlerinin Zamanı Üzerine Bazı Öneriler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(3), s. 1921.

³⁵ Machteld Johanna Mellink, "Mita Mushki and Phrygians", *Anadolu Araştırmaları II*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1965, s. 317-325.

³⁶ N. Baydur, *Kultepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970, s. 70.

³⁷ Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. I, New York 1968, s. 74; Füzuran Kınal, *a. g. e.*, s. 234; L. Gürkan Gökçek, *a. g. e.*, s. 113; Okay Pekşen, "Asur Kral Yıllıklarına Göre Anadolu'nun Sahip Olduğu İktisadi ve Zirai Zenginliğin Bölgeye Yapılan Asur Seferlerine Yansıması", *Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, Değişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 377.

³⁸ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 151.

³⁹ Füzuran Kınal, *a. g. e.*, s. 234.

⁴⁰ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 151.

zamanla unvan haline geldiğini ileri sürmüştür.⁴¹ Daha sonraları Muşkiler'in Herodotos'ta zikredilen Muşeler'le⁴², Tevrat'taki Meseher'le ve Kilamuwa Kitabesi'nde geçen Meşkablal'la ilgili olabilecekleri de ileri sürülmüştür.⁴³ Aynı şekilde Muşkiler'in Batı Anadolu'da Mysia Bölgesi'nde yaşayan Mysialılar olabileceği de düşünülmüştür.⁴⁴

Fakat hemen belirtelim ki, Frig ve Muşki isimleri arasında hiçbir bağlantı olmadığı anlaşılmıştır. Gordion kazılarında biri tek renkli gri, diğeri de boyalı olmak üzere iki tür Frig seramiği bulunması, bu seramiklerin iki ayrı kavime, yani gri renkli seramiğin Muşkiler'e, boyalı seramiğin de Frigler'e ait olduğu kanaatini uyandırmıştır.⁴⁵ Prof. Dr. Ömer Çapar, Muşkiler ile Frigler'in aynı kavim olup olmadıklarının çok da önemli olmadığını, ama hangi isimle anılırsa anılsınlar, her iki kavmin de Ege Göçleri'nden sonra Anadolu'da etkin bir rol oynadıklarını ileri sürmektedir.⁴⁶

4. Asur Metinlerindeki Muşkiler, Hitit Metinlerindeki Gaşkalar (Kaşkalar) Olabilir Mi?

Bize göre, MÖ 12. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Asur vesikalarında isimleri zikredilen Muşkiler, MÖ 2. Binyıl çivi yazılı Hitit metinlerinde sıkça bahsi geçen Gaşkalar olabilir. Aslına bakılacak olursa Gaşkalar, Karadeniz Bölgesi'nde kabileler halinde yaşayan ve Hitit krallarını en çok uğraştıran kavimlerin başında gelmektedir.⁴⁷ Son derece savaşçı bir kavim olan ve genellikle hayvancılıkla geçinen Gaşkalar'ın en büyük sorunu, yeterli araziye sahip olmamalarıdır. Bu yüzdendir ki onlar, yaşam alanlarını genişletebilmek için sık sık Hitit topraklarına saldırmışlar ve çoğu zaman da işgal ettikleri bölgeleri uzun süre ellerinde tutmuşlardır.

Günümüz Türkiye'sinde Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan yurttaşlarımızın en büyük sorunu da yine yeterli araziye sahip olmamalarıdır. Bu yüzdendir ki, onların büyük bir kısmı İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük kentlere göç etmişlerdir. Binlerce yıl önce bu bölgede yaşayan Gaşka kabileleri de aynı sorunla yüz yüze gelmişlerdir. Birçok bilim insanına göre, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasında da pay sahibi oldukları düşünülen Gaşkalar'ın bir kısmı, Hititleri'nin yıkılmasını takip eden yıllarda (MÖ ca. 1200'ler) Orta Anadolu'ya inmişler ve bazı Hitit kentlerini işgal etmişlerdir.⁴⁸ Gaşkalar'ın diğer bir grubu ise doğuya doğru hareket ederek, kendilerine yeni yurtlar bulmuşlardır. İşte, başta I. Tiglat-Pileser olmak üzere, bazı Asur krallarının annallerinde zikredilen ve Doğu Anadolu'da yaşadıkları vurgulanan Muşkiler, Karadeniz Bölgesi'nden göç ederek Doğu Anadolu topraklarının bir kısmını (Elazığ-Bingöl-Muş havalisi) istila eden Gaşka grubu olmalıdır. Hatta biz, Muş ilimizin isminin, Muşkiler'le bağlantılı olabileceğini düşünüyoruz.⁴⁹

Muşkiler'in savaşçı bir kavim olduğu gerçeği ile Gaşkalar'ın Hititler karşısındaki saldırganlıkları dikkate alınacak olursa ve hele hele yukarıda da ifade ettiğimiz gibi "Gaşka" ismi ile "Muşki" ismi arasındaki benzerlik ve ses uyumu göz önünde bulundurulursa, "Gaşka-

⁴¹ David George Hogarth, "Lydia and Ionia", *Cambridge Ancient History*, III, chp. XXI, Cambridge 1970, s. 503.

⁴² Herodotos, II, s. 94.

⁴³ Werner Speiser, *Vorderasiatische Kunst*, Berlin 1952, s. 95; Füzruzan Kınal, a. g. e., s. 234.

⁴⁴ Kurt Bittel, *Kleinasiathe Studien*, İstanbul 1942, s. 68; Füzruzan Kınal, a. g. e., s. 234.

⁴⁵ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, a. g. e., s. 151.

⁴⁶ Ömer Çapar, "Homeros Destanlarında Anadolu Kavimleri", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1986, s. 342.

⁴⁷ Gaşkalar hakkında bilgi edinmek için bkz: Einar von Schuler, *Die Kaşkärer: ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Berlin 1965; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 50-63.

⁴⁸ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s. 152.

⁴⁹ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, a. g. e., s. 152, n. 351.

Muşki eşitliği” ihtimalinin yabana atılır bir görüş olmadığı ortaya çıkacaktır.⁵⁰ Dolayısıyla bu durumda ortaya çıkan en makul sonuç şudur: “Frigler’le olan köken münasebetleri ispat edilinceye kadar bu kavimden Muşkiler diye söz etmek daha doğru olacaktır.”⁵¹

5. Frigler’le İlgili Çözüm Bekleyen Diğer Sorunlar

Frigler’in tarihinde çözüm bekleyen daha birçok sorun vardır. Her şeyden önce bu kavmin kökeni nereye dayanıyordu? Frig dili, zannedildiği gibi Hint-Avrupaî dillerden biri miydi? Anadolu’ya geldiklerinde basit bir köy hayatı yaşarken, nasıl oldu da birden bire örgütlü bir devlet sistemine geçebildiler? Frigler’in yaşam tarzı ve ölü gömme âdetleri ile bozkır kavimlerinin yaşam tarzı ve ölü gömme âdetleri arasındaki benzerlikler neye işaret etmektedir? Elimizdeki materyaller çerçevesinde bu sorulara cevaplar bulmamız gerekmektedir.

Homeros’un İlyada adlı destanından öğrenildiğine göre Troya Savaşları’nda Troyalıların müttefikleri arasında gösterilen Frigler, Anadolu’ya dışarıdan gelmişlerdi ve onlar MÖ 13. yüzyılın ortalarında Batı Anadolu’da bulunuyorlardı.⁵² Diğer taraftan Herodotos, Frigler’in Anadolu’ya gelmeden önce Makedonya’da oturduklarını ve orada iken adlarının “Brigler” olduğunu bildirmekte⁵³ ve Frig kral sülalesinin ilk kralları olan Gordias, Midas ve Adrastus’tan efsane ile karışık bir şekilde bahsetmektedir.⁵⁴ Yine Herodotos’a göre Frigler, Kızılırmak’ın sol sahilinde oturuyorlardı⁵⁵ ve Lidya ile Kapadokya arasındaki bölgeye Frigya deniliyordu.⁵⁶ Herodotos’un bu son ifadesi, Lidya ile Kapadokya arasındaki bölgede Frig mezarları ve Frig anıtlarının bulunması ile doğrulanmıştır.⁵⁷ Ancak hemen belirtelim ki, bu eserlerin büyük bir kısmı, MÖ 8. yüzyıl ve sonrasına aittir.⁵⁸

Öyle anlaşıyor ki, Troya Savaşları sırasında küçük bir grup halinde Anadolu’ya gelen Frigler, Hitit İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra daha kalabalık gruplar halinde bu ülkenin belirli bölgelerine yerleşmişlerdi. MÖ 12.-8. yüzyıllar arasında dağınık kabileler halinde yaşayan Frigler⁵⁹, MÖ 8. yüzyılda Gordion kenti merkez olmak üzere, Afyonkarahisar, Eskişehir, Kütahya, Manisa, Ankara ve hatta Konya’nın da bir kısmını içine alan güçlü bir devlet haline gelmişlerdi.⁶⁰

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Frigler’in anayurdu aslında Makedonya idi. Fakat onlar zaman içinde Anadolu kavimleri ile karışıp kaynaşmışlardı. Bu cümleden olmak üzere, MÖ 8. yüzyılda vuku bulan Trak Göçleri neticesinde Anadolu’ya gelen Trak kabileleri de çok geçmeden Frigler’le karışmış olsalar gerektir. Çünkü bize göre, Frigler’in Trak Göçleri ile Anadolu’ya geldiğini öne sürenler, herhalde Frigler’le Trakları birbirinden ayırt edemedikleri için böyle bir görüşü ortaya atmışlardı. Öyle zannediyoruz ki, MÖ 8. yüzyılda etkin bir siyasi güç olarak Anadolu tarihinde boy gösteren Frigler; Makedonya, Trakya ve Anadolu kavimlerinin bir bileşkesi idiler.⁶¹ Fakat en güçlü olduğu dönemde bile Frig Devleti, egemenliğini tüm Anadolu’ya yayabilmiş değildi. Bu sıralarda Batı Anadolu’da yeni bir siyasi

⁵⁰ Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012, s. 35; Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 152.

⁵¹ Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 234; Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *a. g. e.*, s. 153.

⁵² Homeros, *İlyada*, II, 184.

⁵³ Herodotos, *VII. Kitap*, 73.

⁵⁴ Herodotos, *VII. Kitap*, 73.

⁵⁵ Herodotos, *I. Kitap*, 14 ve 35.

⁵⁶ Herodotos, *V. Kitap*, 49.

⁵⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 192.

⁵⁸ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s. 153.

⁵⁹ N. Baydur, *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970, s. 71; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara 2006, s. 265.

⁶⁰ Ekrem Memiş, *a. g. e.*, s. 192.

⁶¹ Pınar Bülbül, *En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2010, s. 89.

güç ortaya çıkıyordu ki, bunlar Lidyahlardı. Lidya Devleti'nin hiç değilse ilk zamanlarda Frig Devleti'ne tabi olup olmadığını bilmiyoruz. Kesin olarak bilinen şudur ki, Frig Devleti'nin en güçlü olduğu dönemlerde bile, Batı Anadolu'nun denize yakın kesimlerinde Frig kentleri kurulamamıştır. Biz bunu, söz konusu bölgede yapılan kazılarda hiçbir Frig çanak çömleği çıkmamasından anlıyoruz.⁶²

Özetlemek gerekirse, MÖ 13. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'da bulundukları anlaşılan Frigler, yaklaşık dört asır konar-göçer bir hayat yaşadktan sonra, MÖ 8. yüzyıldan itibaren sistemli bir devlet haline gelebilmişlerdir. Onların kendilerine başkent olarak seçtiği Gordion'un, daha önceleri de bir beylik merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Etrafı surlarla çevrili bir kale kent konumundaki Gordion'un merkez olarak seçilmesinin en önemli sebebi, rahat savunulabilecek bir konumda olmasından kaynaklanmış olabilir. Frig Devleti'nin kurucusu ve ilk kralı olarak kabul edilen ve başkente de adını veren Gordias'tan sonra, yerine oğlu Midas geçmiştir. Yunan kaynaklarında efsanevi kişiliği ön plana çıkan ve Asur kaynaklarında "Muşkili Mita" ile aynı şahıs olduğu ileri sürülen Midas zamanını aydınlatacak kaynaklarımız ne yazık ki yetersizdir.⁶³ Ancak bu kral zamanında Frig Devleti'nin sınırlarının bir hayli genişlediği ve Anadolu'nun en büyük siyasi güçlerinden biri haline geldiği anlaşılmaktadır. Asur kralı II. Sargon dönemine ait kayıtlar da bu hususu doğrulamaktadır.⁶⁴ Midas'ın son derece akılcı bir dış politika izlediği de gözlerden kaçmamaktadır. Çünkü o, dönemin süper gücü konumundaki Asur'a karşı Urartu Devleti ile bir ittifak kurmuştu.⁶⁵ Fakat ne yazık ki Midas, Asur kralı II. Sargon'a yenilmekten kurtulamamış ve Frig Devleti, Asur'a vergi ödeyen bir devlet konumuna düşmüştür.⁶⁶

Frigler'in Asur'a boyun eğmesinde, Urartu Devleti'nden beklediği askeri yardımın gelmemesinin payı elbette ki büyüktür. Ancak bu yardımın gelmemesindeki asıl faktörün, MÖ 8. yüzyıl sonlarında başladığı anlaşılan Kimmer ve İskit göçleri olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷ Adı geçen bozkır kavimleriyle başa çıkmaya çalışan Urartular, kendi dertlerine düştükleri için, ne yazık ki, müttefikleri olan Frigler'e yardım gönderememişlerdir. Bu arada Kimmer akıncıları, Doğu Anadolu'da Urartu topraklarını aşarak Orta Anadolu'ya kadar ulaşmışlardı. Kimmer akınlarını durdurmak amacıyla MÖ 705 yılında Anadolu topraklarına giren Asur kralı II. Sargon, Kimmerler karşısında ağır bir yenilgiye uğramış ve savaş meydanında ölmüştü.⁶⁸ Tevrat'ta, adı geçen Asur kralının savaş meydanında öldüğüne ve cesedinin bu uzak diyarda kaldığına ilişkin imalar vardır.⁶⁹

II. Sargon'un ölmesiyle birlikte Frigler, Asur boyunduruğundan kurtulmuşlardır. Ancak Kimmerler kısa bir süre sonra Frigler'e de ağır bir darbe indirmişler ve Frig Devleti'nin siyasi varlığına son vermişlerdir. Kimmerler'e yenilen Frig kralı Midas, bu hezimete daha fazla dayanamamış ve bir boğanın kanını içerek intihar etmiştir.⁷⁰ İşte Gordion şehrindeki büyük tümülüste mezarı bulunan Midas'ın, bu Midas olduğu tahmin edilmektedir. İskelet bakiyelerine

⁶² Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, 1. Cilt, İzmir 1982, s. 190; Ekrem Memiş, a. g. e., s. 193.

⁶³ L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 162.

⁶⁴ Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2016, s. 245-246; L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, a. g. e., s. 162.

⁶⁵ Recep Yıldırım, *Eskiçağda Anadolu*, Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 128.

⁶⁶ L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 163; L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 172.

⁶⁷ İskit ve Kimmer Göçleri hakkında bkz: Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s. 157-172; L. Gürkan Gökçek, a. g. e., s. 187-189.

⁶⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2020, s. 254.

⁶⁹ *Tevrat*, *İşaya*, XIV, 9-15.

⁷⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 194; Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, a. g. e., s. 155; Recep Yıldırım, a. g. e., s. 130; Veli Ünsal, "Urartu ve Frig Devletlerinin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 2018, s. 135.

göre Midas, altmış yaşlarında hayatını kaybetmiş olup, kısa boylu bir adamdı.⁷¹ Klasik Yunan tarihçilerinin ifadelerine göre, Frig kralı Midas, zenginliği ile hatta dokunduğu her şeyin altın olmasıyla ünlenmişti. Fakat mezarında hiç altın bulunamamıştır. Belki de kralın bütün hazineleri, istilacı Kimmerler'e verilmişti.⁷² Bu istila sırasında başkent Gordion da yakılıp yıkılmıştır. Kimmerler, MÖ 690 yılında Frig Devleti'nin siyasi varlığına son verdikten sonra, batıya doğru yürüyüşlerine devam etmişler ve İyonya'nın zengin şehirlerini de yağmalamışlardır. Herodotos'un anlattığına göre⁷³, Simirna (İzmir) ve Miletos (Milet) şehirleri de Kimmerler'in hücumuna uğramıştı. Kısacası Kimmer istilasını yaklaşık seksen yıl sürmüş ve bu seksen yıllık dönemde, Anadolu kavimleri Kimmerler karşısında tir tir titremişlerdi. Kimmerler'e karşı en çok mücadele edenler Lidyalılar olmuş ve nihayet MÖ 609 yılında Lidya kralı Alyattes, Kimmerler'i ağır bir yenilgiye uğratmış ve ardından da onları Anadolu topraklarından tamamen uzaklaştırmıştı.⁷⁴

Frig Devleti, Kimmerler tarafından yıkılmış olsa da kentlerini ve köylerini terk ederek yüksek dağlara ve yaylalara sığınan halk, bir süre sonra yurtlarına geri dönmüşlerdir. Fakat onlar hiçbir zaman bir daha devlet kuramamışlardır. Kraliyet ailesinden gelen prensler, MÖ 590 yılından itibaren bölgenin yeni hâkimi olan Lidya Krallığı'nın egemenliği altında yaşantılarını devam ettirmişlerdir.⁷⁵ Daha sonra tüm Anadolu'yu egemenliği altına alan Persler döneminde de Frigler, bölgede etnik olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Friglerle ilgili önemli sorunlardan biri de bu kavmin konuştuğu Frigce'nin hangi dil grubuna girdiği meselesidir. Ağırlıklı olarak Frigler'in Hint-Avrupaî kavimlerden biri olduğu öne sürülmektedir. Martha Sharp Joukowsky⁷⁶, Frigce'nin Grekçe, Hititçe, Slavca ve Aramca'nın etkisi altında bir gelişim gösterdiğinden söz etmektedir ki bu yaklaşım, son derece tutarsız ve yanıltıcıdır. Çünkü Frigler'in yaşadığı çağda "Slavlar" adı verilen kavim, henüz tarih sahnesine çıkmamıştı. Aramca (Aramice) ise daha ziyade Mezopotamya, Suriye ve Güneydoğu Anadolu gibi coğrafyalarda yaygın olarak kullanılıyordu. Dolayısıyla Frig dilinin, Slavca veya Aramca'nın tesiri altında kalmış olabileceği fikrine katılmıyoruz. Bununla birlikte Frig yazısının teşekkülünde, Grek alfabesinden esinlenilmiş olabilir. Ancak bu, Frigce'nin, Grekçe (Yunanca) ile akraba bir dil olduğu anlamına gelmez. Çünkü bilim insanları, kökü Grek (Hellen/Yunan) alfabesine dayanan bir Frig yazısının MÖ 8. yüzyıldan itibaren ortaya çıktığından söz ederler. Fakat şu husus kafaları karıştırmaktadır: Mademki Frig yazısının temeli Grekçe'ye dayanmaktadır, o halde neden bugüne kadar Frig yazıtları çözülememiştir? Eğer bu yazıtların dili çözülmüş olsaydı, biz belki de bugün doğrudan doğruya onlardan kalan belgeleri de dikkate alarak bir Frig tarihi yazabilecektik. Demek oluyor ki, Frig yazısının Grek yazısına benzediğini söylemek sorunumuzu çözmemiyor.⁷⁷ Çünkü dil ve yazı farklı şeylerdir. Dilleri farklı olan milletler, aynı yazı sistemini kullanabilirler. Fakat bu, o yazıyı kullanan milletlerin aynı dili konuştuğu anlamına gelmez. Örneğin günümüzde Türkler de Almanlar da Fransızlar da İngilizler de aynı yazıyı kullanırlar ama Türkçe, yukarıda isimleri zikredilen dillerin mensup olduğu dil grubuna girmez. O halde, Frigce'nin tam olarak hangi dil grubuna girdiğini söyleyebilmemiz için, Frig yazıtlarının çözülmesini ve bu dile ait bir gramer kitabının ve hatta Frigce kelimeleri ihtiva eden bir lügatin kaleme alınmasını beklememiz gerekmektedir. Bu konuda da filologlara büyük bir görev düşmektedir.

⁷¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 194.

⁷² Ekrem Memiş, a. g. e., s. 194; Veli Ünsal, a. g. m., s. 136.

⁷³ Herodotos, IV, 12.

⁷⁴ N. Baydur, *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970, s. 74; Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, 1. Cilt, İzmir 1982, s. 191.

⁷⁵ Recep Yıldırım, a. g. e., s. 131.

⁷⁶ Martha Sharp Joukowsky, *Early Turkey Anatolian Archaeology from Prehistory to Lydian Period*, USA 1996, s. 372.

⁷⁷ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s. 155.

Frigler konusuna son noktayı koymadan önce, Frigler'in sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantısı hakkında da kısaca bilgi vermenin, konuya bütünlük kazandırmak açısından faydalı olacağını düşünüyoruz.

6. Frigler'in Sosyal, Siyasal, Ekonomik, Dini ve Kültürel Yaşantılarına Kısa Bir Bakış

Frig toplumu ile ilgili bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Antikçağ yazarları onları müzik ve dansla oldukça hünerli, fakat cesaret ve enerjiden yoksun bir toplum olarak tanıtır. Ancak bu manzara, geç dönem Frigleri'nin durumunu yansıtmış olsa gerektir. Zira Homeros destanları onları, savaşa girmek için yanıp tutuşan bir kavim olarak tanıtmaktadır. Herodotos ise Pers kralı Darius'un ordusunda yer alan muhtelif ulusları sıralarken, Frigler'in cesur askerler olduğuna özellikle vurgu yapar.

Frigler, kendilerinden önce Anadolu topraklarında yaşamış olan Hatti, Luvi, Hurri ve Hitit kavimlerinin kültürlerinden de etkilenmekle beraber, kendilerine has bir kültür yaratmayı başarmışlardır. Erken dönemlerde onlar, daha çok savaşçı bir toplum görüntüsü vermektedirler. Ancak zamanla yerleşik bir topluma dönüşmüşler, tarım ve hayvancılığı bir arada yürütme başarısını göstermişlerdir.⁷⁸ Frigler'de tarımın önemi, taptıkları Kybele'den (Toprak Ana/Ana Tanrıça) bellidir.⁷⁹ Yaşama ve kalkınmanın öz kaynağının tarım olduğunu bilen Frigler, tahıl üretimine büyük önem vermişler, tarım alanlarına zarar verenleri şiddetle cezalandırmışlardır. Frigler'de bir saban veya öküz çalanın cezası ölümdü. Tarımda imeceyi en etkin biçimde uygulayanların başında Frigler gelir.

Frigyalılar bağcılığı da geliştirmişlerdir. Aşağı Sakarya ve Menderes ovalarında çok verimli bağlar kurmuşlar, şarap tanrısı Dionizos şerefine bağ bozumu şenlikleri düzenlemişlerdir.⁸⁰

Frigler, Anadolu'ya uzun ve ipek gibi yumuşak tüylü tiftik keçileriyle ve iyi koşan boylu poslu atları ile gelmişlerdir.⁸¹ Hayvan yetiştiricisi bir toplum olarak bilinen Frigler, özellikle angora keçisi olarak bilinen keçinin yününden tekstilde faydalanmışlardır. Ayrıca bu yün endüstrisini geliştirerek mobilyaların yapımında kullanmışlardır.⁸² Halı ve kilim dokumacılığı konusunda da Frigler'in son derece ustalaşmış oldukları görülmektedir. Homeros, İlyada adlı destanında Frigler'in atlarının iyi koşucu, keçilerinin tüylerinin uzun ve yumuşak olduğunu anlatmaktadır.⁸³ Ayrıca Frigler'in yetiştirdiği sığırlar da oldukça göz alıcıydı.

Tarım ve hayvancılıkla geçinen köylerin yanında, kentlerde yaşayan daha gelişmiş bir aydın tabakası, tüccar ve esnaf sınıfları da vardı.⁸⁴

Frig dinine gelince; Frigler'in çok tanrılı bir dinleri vardı. Fakat onların en çok değer verdikleri Kybele, bir tanrı değil, bir tanrıça idi. Bereketi, bolluğu ve doğurganlığı temsil eden bu tanrıça, aslında Neolitik çağdan beri Anadolu insanının değer verdiği, kutsadığı ve önemsendiği Ana Tanrıça'nın ta kendisiydi. Kybele anıtları genellikle dağlardaki kayalık alanlara yapılırdı. Kaya anıtları, tanrıçanın tapınaklarını temsil ederdi.

⁷⁸ Recep Yıldırım, *Eskiçağda Anadolu*, Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 131.

⁷⁹ Bu konuda geniş bilgi edinmek için bkz: Nurgül Yıldırım, "Frig İnanç Sistemini Şekillendiren Ana Tanrıça "Matar Kubeleya", *Anadolu'nun Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Değişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 433-449.

⁸⁰ Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, C. 1, İzmir 1971, s. 90-91.

⁸¹ Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, C. 1, İzmir 1971, s. 91-92.

⁸² Martha Sharp Joukowsky, *Early Turkey Anatolian Archaeology from Prehistory to Lydian Period*, USA 1996, s. 373.

⁸³ Pınar Bülbül, *En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2010, s. 99.

⁸⁴ Recep Yıldırım, *Eskiçağda Anadolu*, Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 131.

Frigler'in ölü gömme âdetleri ve mezar biçimleri de son derece dikkat çekicidir. Frig beylerinin ölüleri ya kayalara oyulmuş mezarlara ya da tümülüslerle gömülürdü. Ahşaptan küçük bir mezar odasının üzerine toprak yığılması sonucu oluşturulan tümülüs mezar geleneği, önceki dönemlerde Anadolu'ya yabancıydı ve bu gelenek, Frigler tarafından muhtemelen Trakya ve Makedonya bölgesinden getirilmişti. Bu odalar içinde cesetler, sedirler üzerine yatırılır, yanlarına pek çok armağan bırakıldıktan sonra çatısı örtülen mezar odası, bir daha hiç açılmamak üzere toprakla örtülüyordu.⁸⁵ Mezarın üzerine yığılan toprağın yüksekliği, ölen kişinin itibarına göre değişiyordu.

Frigler'in tümülüs mezarları ile Orta Asya Türkleri'nin kurgan mezarları arasında büyük benzerlikler bulunduğu şüphe yoktur. Özellikle İskit mezarları ile Frig mezarları hem biçimsel hem de içerik olarak büyük paralellikler arz etmektedir. Ancak MÖ 7. yüzyılın sonlarından itibaren Frigler, Yunanistan'dan gelen etkiler sonucunda ölülerini yakmaya başlamışlardır.⁸⁶

Sonuç

Aktarmış olduğumuz bütün bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Frigler ilk kez MÖ 13. yüzyılın ortalarında Anadolu'ya ayak basmışlar ve Troya Savaşları'nda da Troyalılar'ın önemli müttefiklerinden biri olarak Akalar'a karşı canla başla savaşmışlardır. Troya Savaşları'nın hemen ardından başlayan ve başta Hitit İmparatorluğu olmak üzere, Mitanni ve III. Babil devletlerinin de yıkılmasına neden olan Ege Göçleri'nden sonra ise Frigler, ana vatanları olan Makedonya'dan daha büyük gruplar halinde Anadolu topraklarına göç ederek Hititler'in bıraktığı siyasal boşluğun hiç olmazsa bir kısmını doldurmaya çalışmışlardır. MÖ 8. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'nun önemli siyasi güçlerinden biri olmayı başaran Frigler, MÖ. 1. Binyılın süper gücü konumundaki Asur Devleti ile de zaman zaman çatışmak zorunda kalmışlardır.

MÖ 8. yüzyıl sonlarında başlayan Kimmer ve İskit Göçleri yüzünden, Anadolu halkları büyük bir korku yaşamışlardır. Bu cümleden olmak üzere, çok geçmeden Frigler de Kimmer saldırıları karşısında pes etmek zorunda kalmışlardır. Frig Devleti'nin siyasal varlığına son veren Kimmerler, tüm Anadolu'ya yaklaşık 80 yıl hükmetmiş ve korku salmışlardır. MÖ 609 yılında Lidya kralı Alyattes, Kimmerler'i Anadolu'dan çıkarmayı başarmıştır. Frig halkı devletlerini kaybetse de etnik varlıklarını Lidya egemenliği altında MÖ 546 yılına kadar sürdürmüşlerdir. Pers kralı II. Kyros, MÖ 546 yılında Lidya Devleti'ni ortadan kaldırınca tüm Anadolu toprakları ve dolayısıyla Frigya bölgesi de Pers egemenliğine girmiştir. Daha sonraki süreçte bölge, önce Büyük İskender ve haleflerinin, ardından da Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında yaşamıştır. Fakat Frig kültür ve medeniyeti, yabancı güçlerin egemenliği altındayken de büyük ölçüde korunabilmiştir.

Kaynakça

Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, 9. Baskı, Ankara 2000.

Astour, Michael C., "New Evidence on the Last Days of Ugarit", *American Journal of Archaeology*, 69/3, 1965, s. 253-258.

Barnett, Richard David, "The Sea Peoples", *Cambridge Ancient History*, II/2, chp. XXX, Cambridge 1975, s. 359-371.

Barnett, Richard David, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *Cambridge Ancient History*, II/2, chp. XXX, Cambridge 1975, s. 417-442.

⁸⁵ Recep Yıldırım, a. g. e., s. 133.

⁸⁶ Recep Yıldırım, a. g. e., s. 134.

Baydur, Nezahat, *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970.

Beckman, Gary, *Hittite Diplomatic Texts*, 2nd edition, Atlanta 1999.

Bittel, Kurt, *Kleinasiatische Studien*, İstanbul 1942.

Bülbül, Cemil, “Eski Anadolu Tarihinde Frigler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I/27, 2009, s. 79-95.

Bülbül, Pınar, *En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010.

Bahar, Hasan, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2016.

Çapar, Ömer, “Homeros Destanlarında Anadolu Kavimleri”, *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1986, s. 333-348.

Gökçek, Lütfi Gürkan, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015.

Gökçek, Lütfi Gürkan; Abacı, Oğuzhan, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019.

Gönçer, Süleyman, *Afyon İli Tarihi*, C. 1, İzmir 1971.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çeviren: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

Hogarth, David George, “Lydia and Ionia”, *Cambridge Ancient History*, III, chp. XXI, Cambridge 1970, s. 501-526.

Homeros, *İlyada*, Çeviren: Azra Erhat-A. Kadir, Sander Yayınları, İstanbul 1975.

Joukowsky, Martha Sharp, *Early Turkey Anatolian Archaeology From Prehistory to the Lydian Period*, USA 1996.

Karauğuz, Güngör, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.

Kınal, Füzulan, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987.

Luckenbill, Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I-II, New York 1968.

Macqueen, J. G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çeviren: Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001.

Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971.

Martino, Stefano de, *Hititler*, Çeviren: Erendiz Özbayoğlu, Dost Kitabevi, Ankara 2006.

Mellink, Machteld Johanna, “Mita, Mushki and Phrygians”, *Anadolu Araştırmaları II*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1965, s. 317-325.

Memiş, Ekrem, “Eskiçağın Birinci Dünya Savaşı ile Yakınçağın Birinci Dünya Savaşında Boğazlar'ın Oynadığı Rol ve Türkiye” *Askeri Tarih Bülteni*, 22, Atase Yayını, Ankara 1987, s. 91-96.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi, 4. Baskı, Konya 2009.

Memiş, Ekrem; Bülbül, Cemil, *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elazığ 2012.

Memiş, Ekrem, *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2012.

Memiş, Ekrem, *Troya ve Troyahılar (Troyahılar Türk müdür?)*, Altınpost Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012.

Memiş, Ekrem; Bülbül, Cemil, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi, 2. Baskı, Bursa 2019.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi, 15. Baskı, Bursa 2020.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi, 5. Baskı, Bursa 2020.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, 5. Baskı, Bursa 2019.

Memiş, Ekrem, “Ege Göçleri’nin Tetiklediği Diğer Göç Hareketlerine Toplu Bir Bakış”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7/19, 2019, s. 148-162.

Memiş, Ekrem, “Frig Göçlerinin Zamanı Üzerine Bazı Öneriler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/3, 2020, s. 1914-1930.

Morris, Joseph, “The Origins of the Sea Peoples”, *Florida State University Classics*, Florida 2006, s. 1-54.

Pekşen, Okay, “Asur Kral Yıllıklarına Göre Anadolu’nun Sahip Olduğu İktisadi ve Zirai Zenginliğin Bölgeye Yapılan Asur Seferlerine Yansıması”, *Anadolu’nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, Değişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 373-398.

Roller, Lynn E., “Midas and the Gordion Knot”, *Classical Antiquity*, 3/2, 1984, s. 256-271.

Sayce, Archibald Henry, “Midas of Phrygia”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, I, 1931, s. 135-138.

Schuler, Einar von, *Die Kaşkäer: ein Beitrag zur Ethnographie das alten Kleinasien*, Berlin 1965

Speiser, Werner, *Vorderasiatische Kunst*, Berlin 1952.

Strabon, *Coğrafya (Kitap XII, XIII, XIV)*, Çeviren: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1987.

Umar, Bilge, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, C. 1, İzmir 1982.

Ünsal, Veli, “Urartu ve Frig Devletlerinin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 2018, s. 117-143.

Yıldırım, Nurgül, “Frig İnanç Sistemini Şekillendiren Ana Tanrıça “Matar Kubeleya””, *Anadolu’nun Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Değişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 433-449.

Yıldırım, Recep, *Eskiçağda Anadolu*, Meram Yayıncılık, İzmir 1996.